

Шаланда, А. І. Перыядызацыя гісторыі геральдыкі Беларусі / А. І. Шаланда // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навук. зб. Вып. 7 / рэдкал. : С. М. Ходзін (адк. рэд.) [і інш.]. — Мінск : БДУ, 2012. — С. 150-156.

А. І. ШАЛАНДА

ПЕРЫЯДЫЗАЦЫЯ ГІСТОРЫІ ГЕРАЛЬДЫКІ БЕЛАРУСІ

У беларускай геральдычнай літаратуры ўжо рабіліся спробы перыядызацыі гісторыі як усёй геральдыкі Беларусі, так і асобных яе элементаў, напрыклад гарадской і шляхецкай. У сувязі з гэтым трэба ўзгадаць працы А. Цітова, Г. Пікарды і А. Шпунта [1; 2; 3]. Сваю перыядызацыю развіцця шляхецкай геральдыкі Беларусі з канца XIV па канец XVIII ст. даў і аўтар гэтага артыкула [4; 5]. У выніку сёння з'явілася магчымасць падсумаваць атрыманыя высновы і стварыць агульную перыядызацыю гісторыі геральдыкі Беларусі, пачынаючы са старажытнасці і да нашых дзён.

У аснову перыядызацыі гісторыі геральдыкі Беларусі павінны быць пакладзены пераломныя з'явы ў яе развіцці, а таксама найбольш істотныя рысы і асаблівасці ўсёй сістэмы гербаў, якія склаліся ў грамадстве пад уздзеяннем комплексу палітычных, сацыяльна-эканамічных і культурных фактараў, характэрных для кожнага з вылучаемых этапаў. Абпірацца яна павінна на аналіз шырокага кола геральдычных крыніц, а не толькі на сфрагістычныя помнікі, як прапаноўвалася раней [1, с. 11]. У сувязі з вышэйадзначаным назвы этапаў павінны адлюстроўваць якасныя характарыстыкі стану геральдыкі Беларусі на пэўных адрэзках часу, якія не заўсёды супадаюць з перыядамі беларускай палітычнай гісторыі. Адваротная думка А. Шпунта, а таксама яго меркаванне аб тым, што кожны новы этап развіцця пачынаецца са зменай формы дзяржаўнага ладу, не вытрымлівае крытыкі ў адносінах да эвалюцыі гербаў, бо ў

Шаланда Аляксей Іванавіч — загадчык сектара геральдыкі і нумізматыкі аддзела спецыяльных гістарычных навук і інфармацыйна-аналітычнай працы Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

апошнім выпадку перыядызацыя гісторыі геральдыкі амаль нічым не адрозніваецца ад агульнай перыядызацыі гісторыі Беларусі [3, с. 40]. На нашу думку, прапанаваная ім перыядызацыя, нягледзячы на тое, што яна датычылася толькі гарадской геральдыкі Беларусі, наўрад ці можа быць прынятая геральдыстамі. У той жа час прынцып яе складання, па сутнасці, падтрымаў вядомы беларускі геральдыст А. Цітоў [1, с. 9—17].

Падсумоўваючы ўсе гэтыя спробы, прапануем наступную перыядызацыю гісторыі геральдыкі Беларусі:

1. Дагербавы ці эмблематычны этап на Беларусі (X — канец XIV ст.).
2. Зараджэнне геральдыкі на Беларусі (канец XIV — першая палова XV ст.).
3. Кшталтаванне геральдычнай сістэмы на Беларусі (другая палова XV — першая палова XVI ст.).
4. Росквіт геральдыкі на Беларусі (другая палова XVI — першая палова XVII ст.).
5. Заняпад і паланізацыя геральдычнай сістэмы на Беларусі (другая палова XVII — 30-я гг. XIX ст.).
6. Русіфікацыя геральдыкі на Беларусі (30-я гг. XIX ст. — 1917 г.).
7. Занябданне геральдыкі ў Беларусі (1917—1991 гг.).
8. Адраджэнне геральдыкі ў Беларусі (1991 — па наш дзень).

Першы этап (X — канец XIV ст.) характарызуецца як дагербавы ці эмблематычны, бо ў гэты час у феадалаў старажытных беларускіх княстваў ніякіх яшчэ гербаў не было. Разам з тым адбывалася складанне эмблематычнай базы, якая пазней лягла ў падмурак геральдыкі Вялікага Княства Літоўскага (далей — ВКЛ), утворанага ў сярэдзіне XIII ст. у выніку аб'яднання старажытных літоўскіх і беларускіх зямель. Па характары эмблем яна можа быць падзелена на тры асноўныя групы: а) распазнаўча-ўласніцкія знакі-клейны; б) выявы ўсходневізантыйскага тыпу; в) выявы заходнееўрапейскага тыпу. Першыя складалі абсалютную большасць і ўяўлялі сабой розныя варыянты стрэл, крыжоў, літар, простых рысак і іх спалучэнняў. Яны мелі даволі высокі прававы статус, замацаваны ў *«Рускай праўдзе»*. Найбольш вядомыя з іх — знакі Рурыкавічаў і Гедымінавічаў. Да другіх адносіліся выявы Святых усходняй, праваслаўнай царквы (Святых Фёдара, Дзмітрыя, Сямёна, Юрыя, Аляксандра, Барыса і Глеба, архангела Міхаіла, шасціканцовага крыжа і кітаўраса). Трэція ўключалі ў сябе выявы свецкіх конных і пешых рыцараў, тронныя выявы, ільва, тарчы, зорак. Са з'яўленнем нямецкага рыцарства ў Прыбалтыцы ў XIII ст. феадалы ВКЛ упершыню пазнаёміліся з узорами заходнееўрапейскай геральдыкі [4, с. 323; 5, с. 11].

Мяжой паміж **першым** і **другім** (канец XIV — першая палова XV ст.) этапамі з’явіліся падзеі, звязаныя з Крэўскай уніяй 1385 г. і абраннем вялікага князя літоўскага Ягайлы Альгердавіча польскім каралём. Гэты перыяд характарызуецца складаннем у ВКЛ першых гербаў: дзяржаўнага (дынастычнага, вялікакняжацкага), зямельных, княжацкіх і баярскіх. Іх аналіз дазваляе вылучыць два асноўныя тыпы гербавых выяў, якія пазней будуць панаваць у геральдыцы: заходнееўрапейскі («Пагоня», «Леў», гербы Валыні, Вільні, Трокаў, Смаленска, роду Кердзеляў, Манівіда) і клейнавы («Калюмны»). У гэты час нямецкія геральдычныя ўплывы замяняюцца польскімі. Важнае значэнне для развіцця ў ВКЛ як шляхецкай, так і ўсёй геральдыкі меў Гарадзельскі прывілей 1413 г. Прыняцце літоўскімі і жамоіцкімі баярамі-католікамі польскіх шляхецкіх гербаў, далейшае далучэнне да іх пасля 1434 г. на падставе прывілею вялікага князя Жыгімонта Кейстутавіча праваслаўнага «*рускага*» баярства заклала асновы для аб’яднання іх з палякамі ў адзіныя гербавыя роды і бліжэй пазнаёміла грамадства ВКЛ з геральдычнымі правіламі. Згаданыя падзеі дадалі да існуючых тыпаў гербаў у ВКЛ польскія шляхецкія гербы. Важнай акалічнасцю другога этапу была спроба вялікага князя Вітаўта ўвесці ў пачатку XV ст. пасаду герольда («*Litherland*»). У цэлым, аднак, геральдыка ў ВКЛ і на Беларусі знаходзілася ў зародковым стане. Большая частка феадалаў ВКЛ працягвала карыстацца ўласнымі пячаткамі старога ўзору са знакамі-клейнамі, без ніякага геральдычнага афармлення. На падставе адзначанага другі этап можна ахарактарызаваць як перыяд зараджэння геральдыкі на Беларусі. Па сутнасці, яна была вынікам сінтэзу заходнееўрапейскіх геральдычных уплываў і мясцовага эмблематычнага матэрыялу, які складаўся з прыватнаўласніцкіх знакаў-клейнаў і ўзораў хрысціянскай (як візантыйска-праваслаўнай, так і рымска-каталіцкай) сімволікі і іканаграфіі [4, с. 323—324; 5, с. 11].

На **трэцім этапе** (другая палова XV — першая палова XVI ст.) вылучаюцца тры асноўныя шляхі павелічэння колькасці гербаў у ВКЛ: праз геральдызацыю знакаў-клейнаў і выяў, праз наданні гербаў заходняга тыпу манархамі (наблітацыю, наданне Магдэбургскага права гарадам) і праз распаўсюджанне польскіх гербаў сярод беларуска-літоўскай шляхты на падставе адопцыі. Пад геральдызацыяй разумеецца працэс геральдычнага афармлення мясцовага эмблематычнага матэрыялу, у якім вылучаюцца дзве стадыі: 1) змяшчэнне знакаў-клейнаў і выяў на геральдычнай тарчы і 2) далучэнне дадатковых гербавых элементаў спачатку такіх, як гелм, кляйнот, карона, намёт, а пасля арматуры, тарчатымальнікаў, ордэнаў. Для вылучанага перыяду была характэрна першая ста-

дыя геральдызацыі. Аб масавасці працэсу і галоўнай крыніцы шляхецкай геральдыкі ў ВКЛ сведчыць тое, што такія тэрміны, як «знак», «печатъ» і «герб», мелі ў тагачаснай старабеларускай мове аднолькавы сэнс. Польскі даследчык А. Вярыга-Дароўскі пісаў: «...гербы ў Русі найшлі ад пячатак, а не ад знакаў на сцягах альбо шчытах...» [6, с. 7]. Адзначаючы масавы характар геральдызацыі, варта падкрэсліць, асабліва на ўсходніх беларускіх землях ВКЛ, нярэдкаія выпадкі карыстання пячаткамі са знакамі-клейнамі старога тыпу. У цэлым на трэцім этапе ішло кшталтаванне геральдычнай сістэмы на Беларусі, пад якой трэба разумець усю сукупнасць гербаў (дзяржаўны герб, зямельныя гербы, гербы гарадоў, гмеркі (гербы) месцічаў, гербы грамадска-рэлігійных арганізацый, гербы цэхаў і гандлёвых аб'яднанняў, шляхецкія гербы), якія склаліся і функцыянавалі ў тагачасным грамадстве. Па характары іх гербавых выяў усё яны падзяляюцца на тры тыпы: *клейнавыя*, *польскія* і *заходнеўрапейскага кшталту*. Іх суадносіны прадвызначылі далейшы лёс геральдыкі ВКЛ і Беларусі [4, с. 324; 5, с. 12].

На чацвёртым этапе (другая палова XVI — першая палова XVII ст.) геральдыка на Беларусі дасягнула свайго росквіту, што праявілася ў росце колькасці гербаў, іх відавым багацці, разнастайнасці тыпаў гербавых выяў. У першую чаргу гэта датычыць шляхецкай геральдыкі ВКЛ, і ў прыватнасці клейнавай. Пад ім разумеецца такая мастацкая расшыфроўка знакаў-клейнаў, пры якой яны ператвараліся ў выявы натуралістычнага і рэалістычнага характару, што было вынікам уплываў у ВКЛ рэнесансавага і барокавага мастацтва. Вылучаецца поўная і няпоўная натуралізацыя. У выніку апошняй атрымоўваўся камбінаваны герб. Цалкам натуралізаваны клейнавы герб нічым не адрозніваўся ад гербаў заходнеўрапейскага тыпу. Шырокае распаўсюджанне сярод беларускалітоўскай шляхты складаных шматпалёвых гербаў засведчыла складанне ў шляхецкай геральдыцы ВКЛ трох узроўняў гербаў: асабістых (складаных), сямейных і родавых. У якасці апошніх, пасля аб'яднання ў 1569 г. ВКЛ і Польшчы ў Рэч Паспалітую, усё часцей пачынаюць выкарыстоўвацца польскія шляхецкія гербы. Рост польскага сектара шляхецкай геральдыкі ВКЛ адбываўся як афіцыйным шляхам на падставе прывілею караля і вялікага князя Жыгімонта Аўгуста ад 7 чэрвеня 1563 г. [7, с. 142], так і неафіцыйным — праз сямейныя сувязі. Падпаланізацыяй апошніх разумеецца ператварэнне клейнавай гербавай выявы ў польскую ў выніку яе натуралізацыі і геральдызацыі. Падвышэнне значэння польскіх шляхецкіх гербаў у ВКЛ было звязана з канчатковым афармленнем мясцовага шляхецкага саслоўя на ўзор польскага, пры гэтым польскія гербы

выступалі ў якасці галоўных доказаў прыналежнасці да яго. У гэты час звычайнай з’явай сярод беларуска-літоўскай шляхты была двугербавасць — сітуацыя, калі выкарыстоўваліся адначасова два гербы — клейнавы і польскі. З аднаго боку, гэта сведчыла аб раўнавазе паміж асноўнымі сектарамі шляхецкай геральдыкі ВКЛ, з другога — гэта было прыкметай збліжэння геральдычных сістэм ВКЛ і Польшчы ў межах Рэчы Паспалітай [4, с. 324—325; 5, с. 12—13].

На **пятым этапе** (другая палова XVII — 30-я гг. XIX ст.) узмацняюцца польскія геральдычныя ўплывы на геральдычную сістэму ВКЛ. Крызіс перажывае клейнавая шляхецкая геральдыка. У вызначаны час праз паланізацыю і натуралізацыю значна змяншаецца колькасць клейнавых гербаў. Паланізацыя іх гербавых выяў набыла штучны характар — не праз натуралізацыю, а праз прамое ўключэнне клейнавых гербаў аўтарамі гербоўнікаў XVII—XVIII стст. (Ш. Акольскім, В. В. Каяловічам, К. Нясецкім і інш.), з мэтай сістэматызацыі і класіфікацыі, у лік польскіх гербаў і іх варыянтаў. На ўзор апошніх ім даваліся назвы або ад імя родапачынальніка («*Карыбут*», «*Барэйка*»), або ад назвы ўладання («*Друцк*»), або ад падабенства на нейкую рэч («*Вага*», «*Ліхтар*»), або, найбольш часта, ад прозвішча ўладальніка («*Масальскі*», «*Зяновіч*). Працягваўся працэс натуралізацыі клейнавых гербаў, які на дадзеным этапе суправаджаўся міфатворчасцю. Міфалагізацыя прадугледжвала стварэнне такой гербавай гісторыі, якая б тлумачыла яго паходжанне. Усё гэта спрыяла перацяканню клейнавых гербаў у польскі і «*заходні*» сектары шляхецкай геральдыкі ВКЛ. Аднак галоўным фактарам, які абумовіў заняпад клейнавай геральдыкі, было знікненне прыватнай гербавай пячаткі ў шляхецкіх масах ВКЛ і замена яе подпісамі. У выніку знікла з ужытку вялікая колькасць клейнавых гербаў, якія так і не знайшлі адлюстравання ў гербоўніках.

Крызіс і заняпад клейнавай геральдыкі прывёў да дысбалансу ў сістэме шляхецкай геральдыкі ВКЛ на карысць польскіх гербаў. У самым жа польскім сектары вызначальнай тэндэнцыяй становіцца ўніфікацыя ці прывядзенне польскіх гербаў шляхты ВКЛ у адпаведнасць з тымі ўзорамі, якія былі змешчаны ў гербоўніках. Гэта сведчыла аб далейшым збліжэнні геральдычных сістэм ВКЛ і Польшчы, аж да іх поўнага аб’яднання. Шмат у чым падобны працэс быў адлюстраваннем сацыяльна-палітычнай і культурнай сітуацыі ў Рэчы Паспалітай.

У разглядаемы час у шляхецкай геральдыцы ВКЛ закончыўся працэс геральдызацыі: гербы набылі такія дадатковыя элементы, як арматура, тарчатрымальнікі, ордэны і дэвізы. Былі вызначаны і замацаваны

гербавыя колеры. Асабліва сцю геральдызацыі было знікненне гелмаў і шырокае выкарыстанне шляхецкіх карон, княжацкіх мітраў і намётаў.

Пасля далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі падчас правядзення новымі ўладамі легітымацыі шляхты былога ВКЛ адбылася яе канчатковая гербавая паланізацыя або масавы свядомы пераход апалячанай мясцовай шляхты да карыстання польскімі шляхецкімі гербамі. Расцягнуты па часе гэты працэс меў месца і ў першыя дзесяцігоддзі XIX ст. [1, с. 16; 4, с. 325; 5, с. 13—14].

На **шостым этапе** (30-я гг. XIX ст. — 1917 г.) адбывалася ўніфікацыя геральдыкі Беларусі ў складзе Расійскай імперыі [2, 1993, № 2, с. 69]. Гэта датычыць зямельных, губернскіх, павятовых і гарадскіх гербаў Беларусі, якія распрацоўваліся ў расійскай Герольдыі [1, с. 106—107, 150—152; 2, 1993, № 2, с. 72]. Як слухна заўважыў А. Шпунт: «*Чыноўнікі Геральдмейсцёрскай канторы, ствараючы гербы па агульнарасійскаму ўзору, кіраваліся штучнымі крытэрыямі, пераносячы свае суб'ектыўныя ўяўленні на чужародную мясцовую глебу*» [3, с. 41]. Русіфікацыя закранула таксама і геральдыку грамадска-рэлігійных аб'яднанняў [1, с. 16]. Як адзначыў Г. Пікарда: «*Працэс падаўлення нацыянальнае сымболікі набыў асаблівае пашырэнне ў грамадзянскай геральдыцы і ў гербах устаноў*» [2, 1993, № 2, с. 69]. Замена старых гербаў новымі ў вызначаны перыяд спрыяла заняўбанню геральдычнай спадчыны беларускага народа.

На **сёмым этапе** (1917—1991 гг.) заняўбанне геральдыкі ў Беларусі (БССР) было ідэалагічна абгрунтавана. Усё, што рабілася вакол стварэння дзяржаўнага (рэспубліканскага) герба БССР, адраджэння гарадскіх гербаў «з новым сацыялістычным зместам» у 60-я гг., не мела ніякага дачынення да геральдыкі [1, с. 168—169; 3, с. 41; 2, 1993, № 2, с. 72—73]. Аб гэтых прадуктах «*сацыялістычнага рэалізму*» нельга гаварыць як аб гербах, бо яны «*упярэчылі традыцыям геральдыкі як па сэнсе, так і па стылі выканання*» [1, с. 169]. Геральдычныя помнікі БНР (1918—1925 гг.), адроджаная гарадская геральдыка заходнебеларускіх гарадоў у складзе Польшчы (1921—1939 гг.) толькі падкрэсліваюць агульную характарыстыку і ацэнку вылучанага этапу. Паводле Г. Пікарды: «*Фактычна савецкая геральдыка проста падоўжыла перыяд знявагі, што цярпела беларуская геральдыка, яшчэ на 70 і больш гадоў*» [2, 1993, № 2, с. 72].

На **восьмым этапе** (1991 — па наш дзень) назіраецца адраджэнне геральдычнай традыцыі ў Беларусі [2, 1993, № 2, с. 73—74]. Як адзначыў А. Шпунт: «*Упершыню за апошнія дзвесці год мы вяртаемся на нацыянальную глебу*» [3, с. 41]. Вяртанне «*Пагоні*» ў якасці Дзяржаўнага герба Рэспублікі Беларусь (19 верасня 1991 г.) і замена яго пасля рэферэндуму

14 мая 1995 г. на трошкі змененую эмблему БССР, сітуацыя з гербамі некаторых гарадоў, калі вяртаюцца савецкія сімвалы, сведчыць аб даволі складаных умовах, у якіх працякае вышэйадзначаны працэс. Аднак у барацьбе гістарычнай праўды і палітычнай кан'юнктуры перамога заўсёды будзе за першай.

Такім чынам, прапанаваная перыядызацыя ахоплівае ўсю гісторыю развіцця геральдыкі Беларусі, пачынаючы ад яе зараджэння, росквіту і заняпаду да сённяшняга яе стану. Кожны з вылучаных этапаў мае свае заканамернасці і асаблівасці, якія, на жаль, яшчэ не даследаваны да канца. Глыбокага вывучэння чакаюць цэлыя пласты геральдыкі Беларусі, напрыклад такія, як зямельная, мяшчанская, цэхавая геральдыка. У сувязі з гэтым магчымы змяненні і ўдакладненні як у характарыстыцы і аналізе галоўных тэндэнцый у развіцці геральдыкі на беларускіх землях, так і ў прапанаваных храналагічных рамках этапаў.

ЛІТАРАТУРА

1. *Цітоў, А.* Сфрагістыка і геральдыка Беларусі / А. Цітоў. Мінск : РІВШ БДУ, 1999.
2. *Пікарда, Г.* Алегарычная геральдыка Францыска Скарыны і кароткі дапаможнік па беларускай геральдыцы / Г. Пікарда // Спадчына. 1992. № 5. С. 60—72, № 6. С. 38—52; 1993. № 1. С. 41—52, № 2. С. 58—74.
3. *Шпунт, А.* Да пытання аб перыядызацыі гісторыі гарадской геральдыкі Беларусі / А. Шпунт // Архівы і справаводства. 1999. № 1. С. 38—42.
4. *Шаланда, А.* Этапы развіцця шляхецкай геральдыкі Беларусі / А. Шаланда // Наўка — производству: сб. ст. Гродно : ГСХИ, 1998. Вып. 8. С. 322—326.
5. *Шаланда, А.* Шляхецкая геральдыка Беларусі ў другой палове XVI—XVIII стст. / А. Шаланда // аўтарэф. ... канд. гіст. навук. Мінск, 2000.
6. *Вярыга-Дароўскі, А.* Рускія пчаткавыя знакі. Геральдычныя тлумачэнні / А. Вярыга-Дароўскі // Спадчына. 1992. № 5. С. 5—18.
7. БЭФ. Сб. док-тов и мат-лов: в 3 т. Минск : Изд-во АН БССР, 1959. Т. 1.

РЕЗЮМЕ. SUMMARY

Автор, опираясь на предыдущие попытки периодизации белорусской городской и шляхетской геральдики (А. Титов, Г. Пикарда, А. Шпунт), выделяет восемь этапов в развитии геральдики Беларуси.

Author was based on previous attempts to make division into periods in history of Belarusian town and nobility heraldry (A. Citou, G. Pikarda, A. Szpunt) and distinguished eight stages in development of heraldry of Belarus.